

UDK 2Trstenjak, D.

27:165.65

17

<https://doi.org/10.53745/bs.96.2.6>

Primljeno: 28. 3. 2026.

Prihvaćeno: 15. 5. 2026.

Izvorni znanstveni članak

© 2026 Macut, CC BY NC 4.0

Kritika kršćanstva u *Etici* Davorina Trstenjaka*

Critique of Christianity in the *Ethics* by Davorin Trstenjak

Ivan Macut¹

Sažetak

Rad analizira kritiku kršćanstva u djelu *Etika* (1910.) Davorina Trstenjaka te je promatra u kontekstu naturalističkih i evolucionističkih strujanja početka 20. stoljeća. Polazeći od njegove monističke filozofije, pokazuje se kako Trstenjak moral nastoji utemeljiti u prirodnim, društvenim i racionalnim procesima, neovisno o objavi i nadnaravnom poretku. U tom okviru razvija sustavnu kritiku kršćanstva, relativizira izvornost kršćanskoga morala, problematizira crkveni autoritet i moral poslušnosti, reducira religiju na etičku i unutarnju duhovnost te povijesno dovodi u pitanje vjerodostojnost crkvene prakse. Teološka prosudba pokazuje da takav pristup, iako je dijelom istinit, ostaje obilježen redukcijom njegove objaviteljske i soteriološke dimenzije. Zaključuje se da Trstenjakova etika, unatoč svojoj analitičkoj snazi, ne uspijeva dostatno utemeljiti normativnu obvezatnost morala, čime se otvara temeljno pitanje odnosa između prirode, razuma i objave u utemeljenju etike.

Ključne riječi: Davorin Trstenjak, etika, kršćanstvo, kritika, naturalizam

Abstract

The paper analyses the critique of Christianity in Davorin Trstenjak's *Etika* (1910) and situates it within the context of early twentieth-century naturalistic and evolutionary currents. Proceeding from his monistic philosophy, the author illustrates how Trstenjak seeks to ground morality in natural, social, and rational processes, independently of revelation and the supernatural order. Within this framework, he develops a systematic critique of Christianity: he relativizes the originality of Christian morality, ques-

* Ovaj članak rezultat je istraživanja na projektu *Nove teme u hrvatskoj filozofiji od 1874. do 1945. godine*, IP-2022-10-5438, koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

¹ Institut za filozofiju, Zagreb.

tions ecclesiastical authority and the morality of obedience, reduces religion to ethics and inner spirituality, and historically challenges the credibility of Church practice. A theological assessment demonstrates that, although partly valid, such an approach remains marked by a reduction of Christianity's revelatory and soteriological dimensions. The paper concludes that, despite its analytical rigour, Trstenjak's ethics fails to adequately ground the normative binding force of morality, thereby raising the fundamental question of the relationship between nature, reason, and revelation in the foundation of ethics.

Key words: Davorin Trstenjak, ethics, Christianity, critique, naturalism

Uvod

Djelo *Etika* (1910.) Davorina Trstenjaka (1848. – 1921.)² predstavlja pokušaj utemeljenja etike izvan okvira teološkoga i crkvenog autoriteta te je ujedno i jedan od izrazitijih primjera sekularizacijskih tendencija u hrvatskoj filozofskoj misli s početka 20. stoljeća. Trstenjakova etička koncepcija nije vrijednosno neutralna, nego je oblikovana kao polemika koji nastoji delegitimirati kršćanstvo kao izvor moralnosti i zamijeniti ga autonomnom, racionalno utemeljenom moralkom savjesti (Trstenjak 1910, 110-114). U tom smislu *Etika* nije samo teorijski traktat nego i idejno angažirano djelo koje sudjeluje u širem procesu redefinicije odnosa između religije, morala i društva. To se također vidi i iz Trstenjakove namjere da to djelo bude udžbenik za osnovne škole (Trstenjak 1910, 3).

Intelektualni kontekst u kojem nastaje to djelo obilježen je snažnim utjecajem moderniteta, osobito razvojem prirodnih znanosti i filozofskih prava-
ca koji nastoje objasniti čovjeka bez pozivanja na nadnaravne pretpostavke. Darwinova teorija evolucije otvorila je mogućnost razumijevanja čovjeka kao proizvoda prirodnih procesa, čime je dovedena u pitanje tradicionalna teološka

² Davorin Trstenjak rođen je 8. studenoga 1848. godine u Krčevinama u Sloveniji. Nakon školovanja radio je u Zagrebu, a zatim kao učitelj u Karlovcu, Kostajnici i Gospiću. Kao učitelj bio je često premještan. Nakon umirovljenja živio je u Zagrebu, aktivno sudjelujući u javnom i političkom životu. Bio je pripadnik naprednjačke struje i kritičar militarizma, kapitalizma i birokratizma. Posebno se isticao snažnim antiklerikalnim stavovima i zalaganjem za odvajanje škole od Crkve. Umro je 10. veljače 1921. godine u Zagrebu. Može ga se shvatiti kao angažiranog pedagoga i društvenog kritičara. Trstenjak je bio iznimno plodan autor te je objavio više od 40 knjiga. Nabrajamo samo nekoliko knjiga: *Mladi učitelj* (1891), *Prirodni uzgajatelji* (1907), *Etika* (1910) i dr. Dosad su kod nas o Trstenjaku objavljene dvije knjige: Ljubunčić, Salih. 1931. *Davorin Trstenjak: 1848-1921*. Zagreb: Nadbiskupska tiskara i Franković, Dragutin. 1978. *Davorin Trstenjak: borac za slobodnu školu 1848-1921*. Zagreb: Školska knjiga.

antropologija.³ Naturalističke i pozitivističke tendencije dodatno su pridonijele razdvajanju etike od religije, inzistirajući na tome da se moral može i mora objasniti na temelju iskustva, društvenih odnosa i racionalne refleksije. U tom smislu Trstenjakovu poziciju moguće je promatrati i u širem okviru procesa sekularizacije zapadnoga društva, u kojem se moral nastoji utemeljiti neovisno o religijskim pretpostavkama. Kako ističe Charles Taylor, modernost označava prijelaz iz društva u kojem je vjera u Boga bila neupitna u stanje u kojem ona postaje »jedna od mogućnosti među drugima« (Taylor 2007, 3). U takvom kontekstu »vjera u Boga više nije aksiomska« (Taylor 2007, 3), nego postaje predmet osobnog izbora unutar pluralnog horizonta.

Kršćanstvo u Trstenjakovoj misli zauzima specifično mjesto te je ono istodobno predmet radikalne kritike i selektivne reinterpretacije. S jedne strane, autor sustavno osporava njegovu izvornost, univerzalnost i moralnu nadmoć, prikazujući ga kao povijesno uvjetovan sustav koji počiva na autoritetu, tradiciji i društvenoj uvjetovanosti, dok, s druge strane, Trstenjak zadržava pozitivan odnos prema Isusu Kristu i ranom kršćanstvu, koje interpretira kao etički čistu i neinstitucionaliziranu fazu religije. Ta distinkcija omogućuje mu da kritizira Crkvu kao povijesnu instituciju, a da pritom zadrži određen normativni ideal koji pripisuje »čistom duhu« Isusova nauka.

U historiografiji hrvatske filozofije Trstenjak ne zauzima važnije mjesto.⁴ Istraživanja su se uglavnom usredotočivala na naglašavanje zastupanja Haeckelova monizma i darwinizma (Krstić 1943, 402), dok je njegova filozofska i etička misao zanemarena. Upravo zbog toga postoji potreba za sustavnijim čitanjem njegova djela *Etika*, što bi pokazalo filozofske implikacije njegove etičke koncepcije. Polazeći od navedenoga, temeljno istraživačko pitanje ovoga rada glasi: Na koji način Trstenjak konstruira svoju kritiku kršćanstva? Polazimo od teze da Trstenjakova kritika kršćanstva i Crkve nije isključivo deskriptivna ili povijesna, nego normativno usmjerena i ideološki obilježena, a njezin cilj nije tek analiza kršćanstva, nego njegova zamjena konceptom morala utemeljenog na slobodnoj savjesti, razumu i društvenoj odgovornosti. Drugim riječima, Trstenjak ne kritizira kršćanstvo izvana, nego iz perspektive sekularne moralnosti koja pre-

³ »Nema nikakve sumnje da je Darwinov znanstveno istraživački opus dugo bio i ostao kamen spoticanja u odnosima teologije i prirodnih znanosti, odnosno vjere u stvaranje i teorije evolucije koja je izvršila kopernikanski obrat na polju tradicionalnog tumačenja nastanka i razvoja bioloških vrsta, uključujući i čovjeka« (Matulić 224, 212).

⁴ Spominje ga se kratko i to isključivo u kontekstu kritike koju mu je Petar Grabić uputio na njegove stavove iznesene upravo u djelu *Etika* (Macut 2018, 396).

tendira na univerzalnost. U konačnici, ovaj rad nastoji pokazati da Trstenjakova etika pripada procesu sekularizacije morala u kojem se etički poredak sve više oslobađa teoloških temelja i premješta u sferu ljudske autonomije. Istodobno će se ukazati i na unutarnje napetosti njegove pozicije, osobito u pogledu njegove selektivne recepcije kršćanstva i implicitnih normativnih pretpostavaka koje sam ne tematizira u potpunosti.

Prije nego što prijedemo na središnji dio ovoga rada, a to je Trstenjakova sustavna kritika kršćanstva i Crkve, pogledajmo shematski koji je temelj njegova filozofskoga etičkog stava.

1. Filozofske pretpostavke Trstenjakove etike

Razumijevanje Trstenjakove kritike kršćanstva pretpostavlja uvid u njezine dublje filozofske temelje. Njegova polemika protiv religije, osobito protiv kršćanstva i Crkve, nije primarno motivirana teološkim neslaganjem, nego proizlazi iz unaprijed prihvaćenog filozofskog okvira koji određuje način na koji on razumije čovjeka, svijet i moral. Drugim riječima, kritika kršćanstva kod Trstenjaka nije početna točka njegove misli, nego njezina posljedica. Jedna od ključnih pretpostavaka njegove etike jest monističko shvaćanje stvarnosti, koje se može dovesti u vezu s utjecajem Ernsta Haeckela (Trstenjak 1910, 6). Monizam podrazumijeva odbacivanje svake ontološke podjele između materijalnoga i duhovnoga, prirodnoga i nadnaravnoga (Trstenjak 1910, 6). Stvarnost je jedinstvena, a svi fenomeni – uključujući svijest, religiju i moral – mogu se objasniti unutar prirodnog poretka. Takvo shvaćanje implicitno isključuje mogućnost objave, transcendencije i osobnog Boga u klasičnom kršćanskom smislu. Posljedično tomu, religija više nije izvor istine, nego predmet objašnjenja.⁵

⁵ Više o tome može se vidjeti u djelu: Haeckel, Ernst. 1899. *Die Welträtsel. Gemeinverständliche Studien über monistische Philosophie*. Bonn: Emil Strauß. Zanimljivo je primijetiti da se u tom razdoblju s prijelaza iz 19. u 20. stoljeće kritički kod nas na Haeckela osvrće *Katolički list* u nekoliko nastavaka: Frankl, Ferdinand. 1894. Osuda Haeckelizma. *Katolički list* 45/47: 383-385; 45/49: 399-402; 45/50: 407-410; 45/51: 415-417; 45/52: 423-426. Uredništvo Kat. Lista. 1919. Haeckelova 'žalobna svečanost' na medicinskom fakultetu. *Katolički list* 70/48: 569-570. (Tomić 2020, 743-744), kao i *Život* u 4 rada i to redom: Buljan, Ante. 1920. Ernst Haeckel. *Život* 1/4: 65-70; Kujundžić, Joanes Evangelista. 1920. Haeckel i embriogenski transformizam. *Život* 1/9: 209-212; Bujanović, Ivan. 1924. Haeckel kao prirodosnanac. *Život* 5/4: 230-238, te, konačno, Bujanović, Ivan. Haeckel kao čovjek. *Život* 5/5: 33-37. Detaljnije o kritici Haeckela na stranicama *Katoličkog lista* upućujemo na članak iz kojega smo preuzeli podatak o tim radovima: Tomić, Draženko. 2020. Filozofske teme i discipline u časopisu *Katolički list* (1849-1945). *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 46/2: 675-800.

U istom smjeru djeluje i evolucionistička komponenta njegove misli, koja pokazuje bliskost s etikom Herberta Spencera,⁶ kojeg je Trstenjak itekako cijenio.⁷ Moral se ne shvaća kao skup vječnih i objavljenih normi, nego kao rezultat razvoja ljudskog društva i prilagodbe životnim uvjetima. Trstenjak eksplicitno naglašava da se savjest i moralni sudovi oblikuju kroz odgoj, iskustvo i društvene okolnosti:⁸ »Savjest dakle nije urođena, nego je stečena u životu, u ljudskom društvu« (Trstenjak 1910, 111). Ta tvrdnja izravno se suprotstavlja kršćanskom učenju o naravnom zakonu i savjesti kao mjestu susreta s božanskim moralnim poretком.⁹

Sljedeći važan element Trstenjakove filozofske pozadine jest izrazito povjerenje u znanost, što poprima obilježja scientizma.¹⁰ Znanost se ne shvaća samo kao jedan od načina spoznaje¹¹ nego kao normativni kriterij istine (Trstenjak 1910, 174). Trstenjak stoga suprotstavlja religijsko zazivanje nadnaravne pomoći racionalnom naporu modernog čovjeka. »Kršćani sazivaju duha svetoга, da im rasvijetli pamet [...] a moderan čovjek nastoji da sam svojim trudom

⁶ Spencerovo učenje kod autora katoličke provenijencije naišlo je na snažan otpor. Ističemo, naprimjer, Antuna Bauera, koji »u svojoj argumentaciji polazi od filozofije neotomizma i odlučno odbacuje ne samo darvinizam nego tijekom 1888. u *Katoličkom listu* objavljuje niz članaka protiv učenja Herberta Spencera kojemu predbacuje da hoće stvoriti novu 'religiju budućnosti'« (Balabanić 2009, 390). Bauer, Ante. 1888. Religija Darvinovaca. *Katolički list* 39/9: 69-71; Bauer, Ante. 1888. Na kojih se temeljnih pojmovih osniva religija Darvinovaca. *Katolički list* 39/10: 77-79; 39/11: 85-86; 39/12: 93-95; 39/13: 101-102; 39/14: 109-111. Bauer, Ante. 1888. Religija budućnosti. *Katolički list* 39/20: 157-158; 39/21: 165-168; 39/22: 173-176 (Tomić 2020, 791. 795).

⁷ »Herbert Spencer učio je u svojoj mladosti, što je htio i što mu se je najviše sviđalo. Privatno se je pripravljaо tri godine za sveučilište, ali ga polazio nije nikada, pa ipak je bio najveći filozof novoga vremena« (Trstenjak 1907, 112).

⁸ Spomenimo ovdje da Grabić u svojoj kritici Trstenjakova djela *Etika* smatra da njegovo oslanjanje na Haeckela i na Spencera pokazuje da ne samo da nije na njihovoj razini argumentacije i promišljanja nego i da je on diletant u odnosu na taj životni nazor koji ta dvojica zastupaju (Grabić 1911, 227).

⁹ Da se Spencerova etička promišljanja ne suprotstavljaju samo kršćanskom učenju nego i islamskom, vidi u članku: Asgariyazdi, Ali. 2017. Review and Critique on Herbert Spencer's theory of Ethical Evolutionism according to Islam. *Znakovi vremena* 20/76-77: 209-222.

¹⁰ Za opći prikaz scijentizma i njegove kritike može se pogledati članak: Seke, Karlo. 2019. Treba li društvo zaštititi od znanosti? Paul K. Feyerabend i kritika scijentizma. *Kritika* 1/1-2: 326-346.

¹¹ »Posve je razumljivo da su nakon takva uzleta znanosti snažno porasla krila scijentizmu, filozofskom stajalištu prema kojem prirodna znanost objašnjava, ili će zasigurno u budućnosti moći dokraja objasniti, sve što se tiče života. Sva druga filozofska, religijska ili duhovna objašnjenja bila bi od drugotne važnosti ili su praktično nevažna« (Balabanić 2009b, 352).

spozna istinu» (Trstenjak, 1910, 71). Ovdje je vidljiv prijelaz s teocentričnog na antropocentrični model spoznaje u kojem čovjek preuzima odgovornost za vlastito razumijevanje svijeta. Čovjek, odnosno njegov razum, postaje isključivi kriterij spoznaje i spoznatljivoga (Trstenjak 1910, 69-70). Na toj osnovi Trstenjak dosljedno odbacuje svaki oblik dualizma i nadnaravnog poretka. Ne postoji odvojena sfera milosti, objave ili božanskog zahvata u svijet. Sve što postoji pripada prirodnom poretku i podliježe njegovim zakonitostima. Religijski fenomeni, uključujući vjeru, molitvu i kult, tumače se kao psihološke i društvene pojave koje imaju svoju funkciju u određenim fazama razvoja čovječanstva, ali ne posjeduju objektivnu nadnaravnu utemeljenost. Tako molitvu opisuje kao potrebu »nespremljene i nezrele duše«¹², dok se istina postiže razumom i prosvjetom (Trstenjak 1910, 130-131).

Iz navedenih pretpostavaka proizlazi i temeljna posljedica za njegovo shvaćanje morala, a to je da moral ima prirodni, a ne nadnaravni temelj. Nije objavljen odozgor, nego nastaje iz ljudskog života, iskustva i društvenih odnosa. Temeljno moralno načelo »što ne ćeš da drugi tebi čine, ne čini ni ti njima« – kako ćemo uskoro detaljnije vidjeti – Trstenjak izričito smješta u pretkršćanski kontekst, naglašavajući njegovu univerzalnost i neovisnost o religiji (Trstenjak 1910, 49). Na taj način moral postaje autonomno područje, oslobođeno teoloških pretpostavaka i dostupno svakom racionalnom biću. Upravo ovdje i postaje jasno zašto Trstenjakova kritika kršćanstva poprima tako radikalni karakter. Ukoliko je stvarnost jedinstvena i prirodna, te ukoliko se moral razvija isključivo kroz društvo i iskustvo, te ako je, u konačnici razum jedini pouzdani izvor spoznaje, utoliko kršćanstvo kao religija objave, autoriteta i nadnaravnog poretka gubi svoje epistemološko i moralno uporište. Stoga se njegova kritika ne može razumjeti kao izolirana kritika, nego kao nužna posljedica njegovih filozofskih pretpostavaka, koje su, kako smo vidjeli, utemeljene ponajviše na Haeckelovim promišljanjima i zaključcima. Drugim riječima, Trstenjak do odbacivanja kršćanstva ne dolazi analizom njegova učenja, iako u svojem djelu iznosi određene kritike na račun kršćanstva i Crkve, nego ga odbacuje jer se ono ne uklapa u već prihvaćen naturalističko-evolucionistički okvir.

¹² U djelu *Mladi učitelj* Trstenjak tematizira molitvu u pučkoj školi te ističe kako je molitva »velika služba božja«, te nas molitva »tješi, uznosi, blaži i pitomi« te zaključuje kako se u pučkoj školi moli »ne od običaja ili propisa, nego radi molitve same, radi njezine svrhe i jer ima u nje velika uzgojna snaga« (Trstenjak 1891, 75).

2. Trstenjakova kritika kršćanstva

2.1. *Kršćanstvo nije izvorno ni jedinstveno moralno učenje*

Jedan od temeljnih i metodološki najvažnijih naglasaka Trstenjakove kritike kršćanstva sastoji se u sustavnom osporavanju njegove etičke izvornosti. U njegovoj interpretaciji kršćanska etika ne predstavlja niti objavljeni, niti povijesno novi moralni sustav, nego tek jednu među mnogim formulacijama općeljudskih moralnih načela, koja su postojala i prije nastanka kršćanstva. Na taj se način kršćanstvo svodi na povijesno uvjetovan izraz univerzalnih etičkih intuicija koje se javljaju u različitim kulturnim i religijskim kontekstima kroz povijest pa sve do danas. Ta teza najprije se očituje u Trstenjakovu pozivanju na antičku filozofiju, osobito na stoicizam, čime želi pokazati da temeljne religiozne i moralne ideje nisu specifično kršćanske. Navodeći, na primjer, Seneku ističe kako istinsko štovanje Boga ne počiva na vanjskim obredima, nego na unutarnjem moralnom stavu: »Bog ti je blizu, oko tebe, u tebi. Ne gradite mu hramove od kamena, nego mu posvetite svetište u vlastitim grudima. Ne slavimo ga gorućim svijećama, posjetima i darovima, što ih ne treba, ni krvlju zaklanih životinja, nego čistim srcem i poštenim htijenjem. Nasljedovanje Boga je najbolje bogoslužje« (Trstenjak 1910, 7-8). Ovim navodom Trstenjak zapravo sugerira da se ključne religijsko-etičke ideje, poput unutarnje pobožnosti i moralne autentičnosti, mogu pronaći već u pretkršćanskoj filozofskoj tradiciji. U tom smislu kršćanstvo ne donosi bitno novu dimenziju religioznog iskustva, nego nastavlja i reinterpretira već postojeće uvide. Kada, zatim, doda kako je i Isus u svojim najdubljim molitvama tražio samoću, implicitno se uspostavlja kontinuitet između stoičke duhovnosti i evanđeoske prakse, čime se dodatno slabi tvrdnja o posebnosti i novosti kršćanske religioznosti.

Središnje mjesto u toj argumentaciji zauzima tzv. zlatno pravilo – »Što nećeš da drugi tebi čine, ne čini ni ti njima« (Trstenjak 1910, 49),¹³ koje Trstenjak prikazuje kao univerzalno moralno načelo prisutno u različitim civilizacijama mnogo prije pojave kršćanstva. Naglašava da »više od pet stotina godina prije Isusa razni su grčki i istočni mudraci priznali to moralno načelo najznamenitijim« (Trstenjak 1910, 49), te još izravnije zaključuje: »Davno prije Isusa znalo

¹³ »Opće je prihvaćeno da je zlatno pravilo – najčešće formulirano kao »čini drugima ono što želiš da oni čine tebi« – ujedinjujući element među mnogim različitim religijskim tradicijama, kako istočnima tako i zapadnima. Njegov utjecaj također nadilazi takve tradicije, budući da mnogi nereligiozni pojedinci zlatno pravilo smatraju središnjim načelom svojega života« (Gensler 2013, VII).

se, da treba ljubiti bližnjega kao samoga sebe« (Trstenjak 1910, 72). Na taj se način temeljna zapovijed kršćanske etike – ljubav prema bližnjemu – shvaća kao izraz općeljudskog moralnog iskustva koje se spontano razvijalo u različitim kulturnim i religijskim tradicijama. Kršćanstvo se tako ne shvaća kao izvor toga načela,¹⁴ nego kao jedna od njegovih povijesnih artikulacija.¹⁵ To Trstenjak zapravo argumentira na rečeni način kako bi mogao potvrditi svoj zaključak o neoriginalnosti kršćanskog morala: »Kršćanski moral nije ništa novo. On je u koječemu niži od onoga starog, što se zove poganskim moralom« (Trstenjak 1910, 45). Ova izjava predstavlja radikalizaciju prethodne teze. Ne samo da se negira novost kršćanskog etičkog nauka nego se on i vrijednosno relativizira, pa čak i podređuje određenim pretkršćanskim moralnim sustavima. Trstenjak ovdje zapravo zastupa stav da kršćanska religija nije samo jedna među jednakim religijama i etičkim tradicijama, nego se u određenim aspektima zapravo prikazuje kao inferiorna u odnosu na starije etičke tradicije.

Dodatno pojačavajući tu perspektivu, Trstenjak ističe kako su »najljepša etična načela rodом sa istoka a mnogu su starija od kršćanstva« (Trstenjak 1910, 185). Ova tvrdnja uklapa se u širi intelektualni kontekst njegova vremena, koji je obilježen interesom za istočnjačke religije i filozofije. Ipak u Trstenjaku u kontekstu ono ima jasnu funkciju, a to je pokazati da moral nije vezan uz jednu religijsku tradiciju – kršćanstvo, nego predstavlja univerzalno naslijeđe čovječanstva, čime se dodatno umanjuje status kršćanstva i njegova moralnog naučavanja.

Iz svega navedenoga proizlazi da Trstenjak svoju kritiku kršćanstva gradi na dvostrukom argumentacijskom postupku. S jedne strane, povijesno-komparativnom analizom nastoji pokazati da su temeljna moralna načela kršćanstva postojala i ranije u različitim filozofskim i religijskim tradicijama. S druge strane, iz toga izvodi filozofski zaključak da moral ne potječe iz objave, nego iz

¹⁴ Ovdje je potrebno naglasiti da kršćani niti ne tvrde da je tzv. zlatno pravilo nastalo u kršćanstvu, nego kršćanska teologija uči da je Isus tom pravilu dao novi smisao: »Ovo pravilo ljudskoga ponašanja nije tipično kršćansko. Istaknuti pogani i Židovi također su postavili isto načelo: onako kako mi sami želimo da se drugi prema nama odnose, tako se mi moramo odnositi prema drugima. No i Isus izgovara tu izreku naravne spoznaje i svjetske mudrosti. Kod njega ona dobiva *novi smisao*. Naime, mjerilo je drukčije od onoga koje bi mogao postaviti poganin ili Židov. Isus je govorio o ljubavi koja ne pozna nikakvu mjeru jer je njezina mjera Božja mjera te ne isključuje ni neprijatelja« (Trilling 2021, 159).

¹⁵ Više o postojanju tzv. zlatnog pravila prije kršćanstva kao i sam razvoj shvaćanja kod Konfucija, Grka, Židova, ali i u Novom zavjetu vidi u: Wattles, Jeffrey. 1996. *The Golden Rule*. Oxford: Oxford University Press.

univerzalnog ljudskog iskustva, razuma i društvenog života. Posljedica takva pristupa jest radikalna relativizacija kršćanskog moralnog nauka jer on više nije shvaćen kao nadnaravni temelj etike, nego kao jedna povijesna formulacija već od ranije poznatih i prisutnih općih moralnih intuicija. U konačnici ta argumentacija ima i dalekosežne implikacije za cjelokupno Trstenjakovo shvaćanje odnosa između religije i morala. Naime, ako moralna načela ne proizlaze iz objave, tada, s jedne strane, moral postaje autonomna sfera koja se može utemeljiti neovisno o religiji, dok se kršćanstvo, s druge strane, svodi na jedan od mnogih povijesnih izraza toga općeljudskog moralnog iskustva. Na taj se način otvara prostor za daljnji korak u Trstenjakovoj misli – potpunu naturalizaciju morala – u kojoj religija više nije njegov izvor, nego eventualno njegov sekundarni i izvedeni oblik.

2.2. *Kršćanstvo kao religija autoriteta, poslušnosti i »ropstva«*

Drugi temeljni pravac Trstenjakove kritike usmjeren je na kršćanstvo, koje se shvaća kao sustav koji oblikuje čovjeka kroz odgoj, društvene okolnosti i hijerarhijske strukture, pri čemu ograničava čovjekovu slobodu mišljenja i savjesti. Nasuprot kršćanskom pristupu Trstenjak afirmira ideal moderne moralnosti koja je utemeljena na autonomiji pojedinca i slobodnom razumu.

Polazna točka te kritike jest tvrdnja o socijalno uvjetovanom karakteru vjere. Naime, religijska pripadnost, prema Trstenjaku, nije rezultat slobodnog izbora i odluke pojedinca, nego isključivo posljedica odgoja i društvene sredine: »Čovjek je katolik, jer se rodio i odgojio u katoličkom društvu, pa tu vjeru brani svom snagom svoje volje, u misli da to čini svojom slobodnom voljom. Da se rodio i odgojio među samim muhamedovcima, bio bi gorljivi muhamedovac, a da se rodio među Kitajcima, bio bi budista« (Trstenjak 1910, 14). Ovim argumentom Trstenjak relativizira pretenziju kršćanstva na posjedovanje punine istine i sredstava spasenja te pokazuje da pripadnost kršćanstvu ne proizlazi iz slobodnog i osobnog prihvaćanja istine, nego iz društvene uvjetovanosti, a vjera se ne shvaća kao slobodan i osoban odgovor na objavu i navještaj, nego kao društveno uvjetovano naslijeđe.

Najrazrađeniji dio ove kritike odnosi se na pojam savjesti. Trstenjak odlučno odbacuje shvaćanje savjesti kao »glasa Božjega« u čovjeku te je tumači kao rezultat odgoja, navike i društvenog utjecaja: »Glas savjesti dakle nije nikomu urođen, nego razvijen i uzgojen naukom i iskustvom« (Trstenjak 1910, 111). U tom kontekstu posebno kritizira crkvenu ulogu u oblikovanju savjesti, tvrdeći da svećenik »čuva i uzdržava vladu mrtvih nad živima, nazore i pravila mrtve

moralke i opire se slobodi savjesti. [...] on je savjest svojih vjernika« (Trstenjak 1910, 113). Posljedica toga jest gubitak moralne autonomije jer pojedinac više ne djeluje iz vlastite savjesti, nego iz poslušnosti prema autoritetu.

Odatle proizlazi i njegova distinkcija između »moralke poslušnosti« i »moralke savjesti«. Kršćanski vjernik koji čini dobro iz straha ili radi nagrade, prema Trstenjaku može biti »čovjek vrlo niske moralnosti«, dok je istinski moralan onaj koji čini dobro »radi dobra« i iz vlastite pobude (Trstenjak 1910, 113-114). Crkveni moral stoga naziva »ropskim« jer se temelji na autoritetu i pokornosti, dok moderni moral vidi kao izraz slobodne osobnosti. »Sredovjeka i crkvena moralka, tako zvana službena moralka današnja, ne osniva se na savjesti, nego na autoritetu, koji se često protivi savjesti. Ta moralka stavljena je pod autoritet božji i crkveni. [...] Što uči crkva, to se mora slijepo vjerovati i ropski činiti. Ropska poslušnost i pokornost prava je stvar« (Trstenjak 1910, 114). Nadalje, kritika autoriteta na poseban način dolazi do izražaja u njegovu osvrtu na suvremene crkvene dokumente i nastojanja. Pozivajući se na osudu vjerskog pluralizma u Syllabusu pape Pija IX., Trstenjak u pitanjima vjere naglašava sljedeći stav: »Silom se Bog ne moli. [...] Razumom, a ne silom dolazi se do istine« (Trstenjak 1910, 170). Na taj se način odlučno suprotstavlja autoritativni model religije modernom idealu slobodnog uvjerenja.

Uzimajući sve u obzir, smatramo da iz toga proizlazi da Trstenjak kršćanstvo, osobito u njegovu institucionalnom i katoličkom obliku, prikazuje kao sustav moralnog i duhovnog podčinjavanja. Njegova kritika zahvaća više razina i to od socijalne uvjetovanosti vjere preko crkvenog autoriteta do same strukture moralne motivacije. Nasuprot tomu postavlja ideal slobodne savjesti, autonomnog razuma i moralnosti koja ne počiva na poslušnosti, nego na unutarnjoj uvjerenosti. Tako se kršćanstvo ne samo kritizira nego se i implicitno zamjenjuje modernim konceptom etike kao samostalne i slobodne sfere ljudskog života.

2.3. Redukcija religije na etiku i unutarnju duhovnost

Sljedeća dimenzija Trstenjakove kritike kršćanstva sastoji se ne u potpunom odbacivanju religije, nego u njezinoj temeljitoj reinterpretaciji. Religija se kao takva ne negira, ali se demistificira, pročišćuje i svodi na unutarnju, moralnu i kulturnu dimenziju čovjekova života. Drugim riječima, transcendencija i objava trebaju ustupiti mjesto savjesti (koja nije glas Božji u čovjeku), razumu i estetsko-etičkom iskustvu. Trstenjak se ne pojavljuje kao radikalni negator religioznosti, nego kao zagovornik njezine naturalizirane i racionalizirane forme. Ta tendencija dolazi do izražaja već u njegovu pozivanju na Seneku, koji

religiju premješta izvan institucionalnih okvira u nutrinu čovjeka: »Bog ti je blizu, oko tebe, u tebi. Ne gradite mu hramove od kamena, nego mu posvetite svetište u vlastitim grudima. [...] Nasljedovanje Boga je najbolje bogoslužje« (Trstenjak 1910, 7-8). Takvo shvaćanje religije kao unutarnjeg moralnog stava predstavlja temeljni pomak te religija više nije odnos prema transcendentnom Bogu koji se objavljuje u povijesti, nego etički odnos prema vlastitoj nutrini. Na taj se način uklanja granica između religije i morala. Sličan motiv nalazimo i u Trstenjakovu tumačenju molitve: »Kakav je tko po svom duhu, tako se moli i Bogu. Običan čovjek moli se Bogu i traži od njega, da mu što dade, ili da ga oslobodi od kakva zla, ili da mu oprostí grijehe. A plemenit, pravo religiozan čovjek traži samo Boga, da mu se divi, da se divi njegovoj mudrosti, plemenštini i savršenstvu« (Trstenjak 1910, 130). Nadalje, pozivajući se na evanđeoske riječi protiv »blebetanja« u molitvi (Mt 6, 7), Trstenjak naglašava kako je istinska religioznost lišena vanjskih formi i rituala: »Čast čovjeku, koji se iskreno moli. Samo ono pusto molitvanje bez mišljenja i osjećanja nema smisla. Ono škodi, jer ubija duh« (Trstenjak 1910, 131), a dolazi vrijeme »da će istiniti molitelji moliti oca u duhu i istini« (Trstenjak 1910, 131).

Međutim, Trstenjak ide i korak dalje, relativizirajući samu potrebu za religijom u njezinu tradicionalnom obliku. Molitvu opisuje kao psihološki i povijesno uvjetovanu pojavu: ona je »potreba i blagodat« za »nespremnu i nezrelu dušu« jer pruža utjehu i nadu, ali »samo razumom, prosvjetom, a ne silom, valja da čovjek dođe do istine« (Trstenjak 1910, 130-131). Time religija gubi svoj epistemološki status i postaje prijelazna faza u razvoju ljudske svijesti. Ovdje se pojavljuje i snažna antropološka afirmacija. »Čovjek, etički dovršen, nosi svoj Olimp i svoj panteon u duši svojoj i slavi duhom« (Trstenjak 1910, 151). Ova izjava sažima Trstenjakovu koncepciju religije. Naime, ono što je nekoć bilo projicirano u transcendenciju, sada se vraća u čovjekovu nutrinu. Religijsko iskustvo postaje oblik samosvijesti i kulturne zrelosti. Sličnu ideju izražava i tvrdnja: »Čovjek je samo čovjek, a to je mnogo« (Trstenjak 1910, 156), kojom se implicitno naglašava dostatnost čovjeka samome sebi bez potrebe za nadnaravnim uporištem.

Posebno je zanimljiv njegov estetsko-religiozni pristup vidljiv u razmatranju kulta Madone. Umjesto teološkog ili dogmatskog tumačenja Trstenjak stavlja naglasak na estetsko iskustvo. »Svaka slika (i kip) Madone morala bi biti čista umjetnina, a naročito u crkvi. Što nema umjetničke vrijednosti, ne pripada u hram« (Trstenjak 1910, 157). Pred slikom Madone čovjek stoji mirno i dostojno, bez riječi, zadivljen, a osjećaji koje ona pobuđuje mogu se nazvati »estetski, vjerski ili etički, svejedno« (Trstenjak 1910, 157). Na taj se način reli-

gija preoblikuje u estetsko iskustvo uzvišenoga u kojem se dokidaju granice između umjetnosti, etike i religioznosti. »Lijepa je čista nutarnja religioznost, čista moralnost, krasne i iskrene su one kreposti, što ih u slici najveće matere iznosi čista umjetnost bez svake tendencije, jer su ljudske i najplemenitije, što se mogu zamisliti« (Trstenjak 1910, 157).

Redukciju religije na etičko-kulturnu dimenziju dodatno potvrđuje njegova tvrdnja da su najljepše svete moći velike ideje i plemenita djela što su ih ljudi stvorili (Trstenjak 1910, 158). Svetost se ovdje više ne veže uz Boga, nego uz ljudsko stvaralaštvo i moralnu veličinu. Religijski sadržaji tako se potpuno prevode u humanistički ključ.

Konačno, Trstenjak religiju smješta u evolucijski okvir razvoja ljudske svijesti. Ideja Boga nije statična ni objavljena, nego se razvija zajedno s čovjekovim razumijevanjem svijeta. »Kako se mijenjaju nazori o svijetu i životu, tako se mijenja i razvija ideja o Bogu« (Trstenjak 1910, 148). Zreli, moderni čovjek Boga više ne shvaća kao osobno biće, nego kao zakonitost prirode i njezinu nutarnju racionalnost. Religija time postaje funkcija intelektualnog razvoja, a ne odnos prema transcendentnoj stvarnosti. »Van iz mističnoga života u realni svijet! Računajmo s onim, što postoji, pa ćemo biti i bolji i sretniji« (Trstenjak 1910, 130).

U konačnici možemo reći da Trstenjak ne odbacuje u potpunosti religiju, nego je radikalno reinterpretira. Ona se više ne temelji na objavi, dogmi ili instituciji, nego na unutarnjem iskustvu, moralnoj svijesti, estetskom doživljaju i racionalnom razumijevanju svijeta. Transcendencija se postupno povlači pred imanencijom, a Bog pred čovjekom. »Čovjek je slobodnoga, modernog, filozofskog mišljenja; čovjek modernih nazora o svijetu i životu; čovjek, koji je dospio na vrhunac svoga svestranog duševnog razvoja, dakle čovjek zreo: muškim mirom i zanosom shvaća veličajnu prirodu i njezine vječne zakone – Boga« (Trstenjak 1910, 148). Religija se tako svodi na etiku i kulturu, čime gubi svoju izvorno teološku dimenziju i postaje sastavni dio naturaliziranog pogleda na svijet.

2.4. Povijesno-moralna kritika Crkve i kršćanstva

U povijesnoj perspektivi Trstenjak dodatno naglašava negativnu ulogu Crkve, osobito u srednjem vijeku, koji opisuje kao razdoblje intelektualne stagnacije. »U srednjem vijeku,¹⁶ kad je gospodovala rimska crkva, ljudski se duh nije mogao

¹⁶ »U srednjem vijeku crkva obuhvaća sve i vlada nad svim. Stoga i uzgoj mladeži teži za tim, da povuče svakoga u crkveno-religijski život, da tako postigne svoj posljednji i najviši cilj, da postane dionikom 'vječnog božjeg carstva'. Pod tu cijenu vladala je i gospodovala crkva nad svojim pokornicima« (Trstenjak 1908, 1).

maknuti« (Trstenjak 1910, 70). Crkva se pritom ne prikazuje samo kao religijska institucija, nego kao sila koja ograničava razvoj mišljenja i znanstveni napredak. Sličan ton nalazimo i u njegovoj kritici svećeničkog staleža, koji opisuje kao zatvoren i privilegiran sloj. »Kad se koji stalež, npr. svećenički, odlučuje i ograđuje [...] onda je on sekta u najgore smislu« (Trstenjak 1910, 92). Time se Crkva karakterizira kao struktura moći koja se izdvaja iz društva i nameće mu svoje norme. Trstenjak ipak zaključuje da je u modernom društvu Crkva izgubila svoju nekadašnju središnju ulogu. »Crkva nije više općina obrazovanja [...] nego je to danas moderna država« (Trstenjak 1910, 171). Čak ide i korak dalje, tvrdeći da je Crkva u odnosu na čovječanstvo koje je univerzalne naravi kao neka sekta (Trstenjak 1910, 171), čime joj oduzima univerzalni karakter. Nasuprot tomu, protestantizam prikazuje u pozitivnom svjetlu kao oblik kršćanstva koji je uklonio hijerarhiju, ritualizam i redovništvo te u njemu »nema fetišizma, kipova, krstova, relikvija, škapulara, krunica, konopaca, svetih srdaca, posvećene i čudotvorne vode. Nema trgovine s oprostima i t. d. Osta samo kult Boga. Ona se ne opire znanosti i njezinu razvoju, pa je znanost posljednjih vijekova u protestantskim zemljama, u Engleskoj, Sjedinjenim Državama, Njemačkoj, Švedskoj, Švicarskoj i Holandiji, silno napredovala« (Trstenjak 1910, 174). Konačno, simbolički izražava promjenu vrijednosti u modernom društvu tvrdnjom da je milo »čovjeku gledati, gdje je u selu škola nadvisila crkvu i župni dvor« (Trstenjak 1910, 183), čime obrazovanje i znanje dobivaju primat nad religijskim autoritetom.

Uz tu kritiku Trstenjak svoju argumentaciju protiv kršćanstva značajno osnažuje i povijesnim primjerima. Ovdje više nije riječ samo o teorijskom osporavanju kršćanskog moralnog nauka nego o pokušaju da se pokaže dubok nesklad između ideala koje kršćanstvo naviješta i načina na koji su oni ostvarivani u povijesnoj praksi. Povijest Crkve za njega postaje ključni dokaz protiv njezinih normativnih pretenzija. Ovdje posebno mjesto zauzima motiv nesnošljivosti i progona. Trstenjak naglašava kako je netolerancija trajna konstanta religijske povijesti. »Pogani progonili su silno prve kršćane, a kad se kršćanska crkva dokopala vlasti, proganjala je tako isto inovjerce« (Trstenjak 1910, 87). Ova izjava ima jasnu ulogu, a to je da pokaže da kršćanstvo, unatoč vlastitu iskustvu progona, nije uspjelo prevladati logiku nasilja, nego ju je reproduciralo kada je zadobilo društvenu moć. Na taj se način moralni kredibilitet Crkve dovodi u pitanje.

Sličan ton nalazimo i u njegovoj ocjeni odnosa kršćanstva prema nevjernicima i krivovjercima. Trstenjak tvrdi da kršćanski moral nije univerzalan, nego ograničen na vlastitu zajednicu, dok prema drugima pokazuje netrpe-

ljivost. »Kršćanski moral stoji niže od budističkoga, ukoliko traži milosrđe samo za članove kršćanske sekte, dok ga krivovjercima i nevjernicima odriče. Za te ostaje samo mržnja. To dokazuje crkvena povijest« (Trstenjak 1910, 45). Ovdje se povijest koristi kao argument protiv teze o kršćanstvu kao religiji ljubavi i milosrđa.

Povijesna kritika posebno se produbljuje u analizi razvoja crkvenih praksi, obreda i institucija. Trstenjak nastoji pokazati da mnogi elementi kršćanske religioznosti nisu izvorno kršćanski, nego su preuzeti iz poganskih tradicija. Tako opisuje kako su se kroz povijest razvijali kultovi, relikvije i ceremonije, često povezani s materijalnim interesima. »Kult relikvija bijaše osobito u srednjem vijeku vrelo prihoda« (Trstenjak 1910, 158). Slično tomu, proces kanonizacije tumači kao nastavak poganske apoteoze, dok legende i pobožnosti vidi kao rezultat nesporazuma i praznovjerja (Trstenjak 1910, 149-150). Na taj se način religijska praksa prikazuje kao povijesno uvjetovan i često manipulativan konstrukt, a ne kao izraz božanske istine.

Kritika se proteže i na odnos kršćanstva prema drugim religijama i kulturama. Trstenjak osuđuje nasilno uništavanje poganskih kultova. »Kršćanski su ljudi obarali i rušili nemilice kipove poganskih bogova na oči njihovih štovalatelja« (Trstenjak 1910, 188) te govori o »kršćanskoj ruci«, koja je »iskorijenila« čitave narode (Trstenjak 1910, 186). Tim primjerima želi pokazati da se kršćanstvo u povijesti često služilo silom i nasiljem, što je u očitoj suprotnosti s njegovim moralnim načelima.

U istom duhu Trstenjak kritizira i odnos Crkve prema znanosti i intelektualnom razvoju. Govoreći o povijesnim praksama, spominje lomače, progone i osude te kao »pogubne klice« navodi hijerarhiju, celibat i redovništvo (Trstenjak 1910, 174), dok nasuprot tomu ističe da je znanstveni napredak posebno izražen u društvima koja su se oslobodila takvih struktura. Na taj se način Crkva prikazuje kao prepreka razvoju znanja i slobodnog mišljenja kroz povijest.

Iz svega navedenoga može se argumentirati da Trstenjak svoju kritiku kršćanstva i Crkve ne temelji samo na filozofskim pretpostavkama nego je snažno podupire povijesnim primjerima. Povijest Crkve za njega nije svjedočanstvo njezine svetosti, nego dokaz nesklada između ideala i prakse. Na taj način nastoji diskreditirati kršćanstvo na empirijskoj razini, prikazujući ga kao prostor netolerancije, političke moći, praznovjerja i moralne nedosljednosti. Ta polemičko-povijesna dimenzija Trstenjakove argumentacije daje njegovoj kritici dodatnu težinu jer ne ostaje na razini apstraktnih tvrdnji, nego se poziva na konkretna povijesna iskustva koja, prema njegovu sudu, pobijaju normativne pretenzije kršćanskog morala i same Crkve.

2.5. Kontrast između Isusa i Crkve

Konačno, jedna od najsloženijih i interpretativno najzanimljivijih dimenzija Trstenjakove kritike kršćanstva jest razlikovanje između Isusa Krista, ranoga (apostolskog) kršćanstva i kasnijega, institucionalnog crkvenog kršćanstva. Za razliku od prethodne argumentacije i kritike, koja je bila usmjerena na religiju kao takvu ili na Crkvu kao instituciju u povijesti ili danas, ovdje sada dolazi do određene unutarnje diferencijacije unutar samoga kršćanstva. Trstenjak ne odbacuje Isusa Krista, nego ga reinterpreтира, nastojeći ga izdvojiti iz okvira kasnije crkvene tradicije i predstaviti kao moralnog učitelja i reformatora, dok Crkva u to ne ulazi. Ta tendencija vidljiva je već u njegovu prikazu Isusove osobe kao egzistencijalnog i etičkog uzora. Isus se ne interpretira niti shvaća primarno u teološkim kategorijama, nego kao čovjek snažne osobnosti i moralne odlučnosti. »Takav boj bio je Isus Krist. On bijaše visoko nad religijom svoga naroda, a svoju nauku zasnivajući tragičnom smrću« (Trstenjak 1910, 81). Ovdje Isus nije prikazan kao utjelovljeni Sin Božji, nego kao veliki borac za istinu i slobodu, koji se suprotstavlja postojećim religijskim strukturama. Njegova veličina proizlazi iz njegove moralne dosljednosti i spremnosti na žrtvu, a ne iz njegove božanske naravi.

Sličan naglasak nalazimo i u opisu Isusova načina života, koji se interpretira kao paradigma etičke jednostavnosti i služenja. »Isus nije mislio ni govorio o svom dostojanstvu, niti je tražio da živi dostojno prema svome visokom dostojanstvu, nego je živio kao čovjek, kao obični ljudi, a kako je baš zato veliko dostojanstvo njegove duše! Jednostavna je njegova haljina, bos je i golov, a kako velik i kako dostojan!« (Trstenjak 1910, 180). Na taj se način Isus suprotstavlja svakoj institucionalnoj ili hijerarhijskoj religiji koja naglašava dostojanstvo, autoritet i moć. Njegova veličina očituje se upravo u odsutnosti takvih obilježja, u njegovoj skromnosti i služenju drugima. Posebno je značajna Trstenjakova eksplicitna distinkcija između početne (izvorne) i kasnije faze kršćanstva. »Čast čistom duhu Isusa Krista i kršćanstvu apostolskih vremena!« (Trstenjak 1910, 186). Ovom se formulacijom naznačuje da postoji razlika između autentične poruke Isusa i njezine povijesne institucionalizacije. Apostolsko kršćanstvo, kao neposredan nastavak Isusova djelovanja, još uvijek nosi obilježja te izvorne čistoće, dok se kasnije crkveno kršćanstvo prikazuje kao njezina deformacija. Iz ovih mjesta proizlazi da Trstenjak konstruira snažan kontrast između Isusa i Crkve. Isus se pojavljuje kao moralni ideal, nositelj istine, slobode i autentične religioznosti, dok se Crkva prikazuje kao povijesna institucija koja je tu poruku postupno izobličila kroz autoritet, hijerarhiju, ritualizam i političke interese.

Drugim riječima, ono što je kod Isusa izvorno etičko i duhovno, u Crkvi postaje institucionalno i normativno opterećeno, a »reformacija je preobrazba te vjere« (Trstenjak 1910, 174).

Imajući to u vidu, i Isusovo učenje o molitvi dobiva posebno značenje. Trstenjak ističe kako Isus poziva na molitvu »u duhu i istini« te odbacuje vanjsko, formalno religijsko ponašanje (Trstenjak 1910, 131). Ta dimenzija Isusove poruke uklapa se u njegovu širu tendenciju redukcije religije na unutarnju duhovnost, ali služi i kao implicitna kritika kasnijih crkvenih praksa, koje su, prema njegovu mišljenju, izgubile tu izvornu jednostavnost.

Takva interpretacija omogućuje Trstenjaku da zadrži određen pozitivan odnos prema Isusu, a istodobno zadrži radikalnu kritiku kršćanstva i Katoličke Crkve u njegovu povijesnom obliku. Međutim, pritom dolazi do temeljne transformacije kristološkog sadržaja jer Isus više nije objavljeni Spasitelj, nego moralni učitelj i primjer. Njegova uloga nije soteriološka, nego etička. U konačnici, ovo razlikovanje između Isusa i Crkve ima ključnu funkciju u Trstenjakovu sustavu jer ona mu omogućuje da legitimizira naturalizaciju morala pozivajući se na Isusa kao izvorni uzor, dok istodobno odbacuje institucionalno kršćanstvo kao povijesno kompromitirano. Na taj se način kršćanstvo iznutra razdvaja te, s jedne strane, Isus postaje simbol slobodne i autentične moralnosti, dok, s druge strane, Katolička Crkva predstavlja njezinu povijesnu deformaciju.

3. Teološka prosudba Trstenjakove kritike kršćanstva

Trstenjakova kritika kršćanstva nedvojbeno sadrži niz opažanja koja se ne mogu jednostavno odbaciti kao površna ili isključivo ideološka. Njegovi prigovori upućeni crkvenom autoritarizmu, moralizmu poslušnosti, povijesnoj netoleranciji i mogućim deformacijama religiozne prakse dotiču stvarne napetosti koje su pratile povijesni razvoj kršćanstva. U tom smislu Trstenjakova polemika ne djeluje posve izvana, nego zahvaća područja u kojima je i sama kršćanska teologija tijekom povijesti razvijala samokritičku svijest. Osobito je vrijedno zapažanje da povijesni oblik kršćanstva ne mora uvijek biti vjeran vlastitu evanđeoskom izvoru te da institucija može zasjeniti osobnu vjeru, a autoritet ugušiti slobodnu odgovornost savjesti. U tom je smislu Trstenjakova oštra distinkcija između Isusa i kasnijega crkvenog kršćanstva simptom jednog stvarnog problema, a to je napetost između evanđeoske jednostavnosti i povijesne institucionalizacije religije.

Ipak, upravo u toj točki postaju vidljive i granice njegove kritike. Trstenjak, naime, kršćanstvu ne pristupa kao cjelini, nego ga unaprijed čita iz naturalistič-

ko-evolucionističkog okvira koji isključuje mogućnost objave, transcendencije i nadnaravnog poretka. Tako njegova kritika nije u potpunosti otvorena prema onome što analizira, nego je određena filozofskim pretpostavkama koje unaprijed ograničavaju domet mogućih odgovora. Drugim riječima, Trstenjak ne pobija kršćanstvo tek nakon analize njegovih vlastitih unutarnjih izvora, nego ga ponajprije reinterpreтира te u tom smislu njegova polemika nije iskrena kritika kršćanstva, nego pokušaj njegove redukcije. To se na osobit način vidi u njegovu odnosu prema Isusu Kristu. Trstenjak ga ne odbacuje, ali ga lišava njegova specifično teološkog identiteta. Isus više nije objavljeni Sin Božji, utjelovljeni Logos i Spasitelj svijeta, nego moralni reformator, veliki borac za istinu, slobodu i čovjekovo dostojanstvo. Takva interpretacija može zadržati etičku uzvišenost Isusove osobe, ali istodobno gubi ono što je za kršćansku vjeru bitno, a to je da Isusovo značenje nije iscrpljeno njegovim moralnim primjerom, nego da njegova osoba i djelo imaju soteriološko i objaviteljsko značenje. U klasičnom kršćanskom razumijevanju Isus nije samo učitelj dobra nego i onaj u kojem se objavljuje sam Bog i u kojem se čovjeku daruje spasenje. Kada se ta dimenzija ukloni, tada kršćanstvo nužno prestaje biti religija objave i postaje samo etička vizija čovječnosti, a ono je – prema Trstenjaku – tu svoju zadaću kroz povijest itekako izdalo.

Slična se redukcija događa i na području savjesti. Trstenjak odlučno odbacuje mogućnost da savjest bude »glas Božji« u čovjeku te je tumači kao plod odgoja, društvenog iskustva i razvojnog procesa. Time nedvojbeno pogađa jedan važan aspekt istine da se savjest doista oblikuje, odgaja i može biti iskrivljena, otupljena ili pogrešno usmjerena. Kršćanska moralna ne uči da je savjest u empirijskom smislu nepogrešiva ili potpuno neovisna o povijesti i odgoju. Međutim, Trstenjakova pogreška sastoji se u tome što iz socijalne i psihološke uvjetovanosti savjesti izvodi zaključak da ona nema dublji ontološki i moralni temelj. Kršćanska teologija, osobito u tradiciji naravnog zakona, razlikuje između konkretnih, povijesno oblikovanih sudova savjesti i njezina dubljeg usmjerenja prema dobru i istini. Time savjest nije ni čisti automatizam božanskoga glasa ni puki socijalni proizvod, nego mjesto susreta ljudske slobode, razuma i objektivnog moralnog reda. Trstenjak, reducirajući savjest na društveno uvjetovanu funkciju, zapravo zatvara mogućnost da moralna obveza ima dublji temelj od običaja i odgoja koji je s vremenom promjenjiv i podložan razvoju.

Upravo je ovdje vidljiva i glavna teškoća njegova prosuđivanja morala. S jedne strane, Trstenjak želi moral osloboditi od autoriteta, straha i heteronomije dok, s druge strane, njegov naturalistički okvir teško može objasniti zašto bi moral uopće imao obvezujuću snagu. Ako su moralna načela samo proizvod

društvenoga razvoja, iskustva i korisnosti, tada se teško može pokazati zašto ona obvezuju univerzalno i bezuvjetno. Sličnu poteškoću utemeljenja autonomne etike ističe i Alasdair MacIntyre, koji upozorava da moderni pokušaji odvajanja morala od tradicije i teleološkog okvira dovode do fragmentacije etičkih pojmova i gubitka njihove unutarnje koherentnosti (MacIntyre 2007, 2-3). U tom svjetlu Trstenjakov projekt autonomne moralke savjesti otvara pitanje može li moral zadržati svoju obvezujuću snagu ako je lišen dubljeg ontološkog i teleološkog uporišta. Njegova kritika ima određenu snagu kad raskrinkava moral motiviran isključivo nagradom ili kaznom, ali pritom ne uspijeva ponuditi dostatno utemeljenje moralne dužnosti. Drugim riječima, Trstenjak s pravom upozorava da moral ne može ostati na razini izvanjske poslušnosti, ali ne pokazuje uvjerljivo kako autonomna moralna savjesti lišena transcendencije može sačuvati normativnu čvrstoću. S teološkoga gledišta to je osobito vidljivo u njegovoj opreci između »crkvene moralke« i moralke koja čini dobro »radi dobra«. Kršćanski moral se u svojoj zreloj formi ne iscrpljuje u vanjskoj poslušnosti, strahu ili pukom očekivanju nagrade. Ljubav prema dobru, slobodno prijanjanje uz istinu i unutarnja preobrazba srca, pripadaju samoj jezgri morala. Trstenjak zapravo kritizira pojednostavljenu ili iskrivljenu sliku kršćanstva, poistovjećujući njegovu bit s povijesnim zloporabama, legalizmom ili autoritarnim praksama.

Još jedna važna granica njegove kritike u odnosu između religije i etike nalazi se u tome da Trstenjak točno opaža da religija bez etičke istinitosti lako postaje formalizam, ritualizam ili sredstvo dominacije. Međutim, iz toga izvodi zaključak da religiju treba svesti na etiku, unutarnju duhovnost ili estetski doživljaj uzvišenoga. Takva redukcija ne uspijeva sačuvati specifičnost religijskog čina, koji u kršćanstvu nije samo moralna samodisciplina ni kulturna sublimacija, nego odnos čovjeka prema živome Bogu koji se u Isusu Kristu objavljuje, poziva i daruje. Kada se religija u potpunosti svede na etičku ili estetsku kategoriju, ona zapravo prestaje biti religija u punom smislu riječi. Ostaje čovjek, njegova nutrina i njegovi ideali, ali se gubi dimenzija dara, otajstva i objave.

U tom smislu Trstenjakova kritika pogađa mnoga povijesna i institucionalna izobličenja kršćanstva, ali ne zahvaća njegovu punu teološku jezgru. Naime, njegova je kritika uvjerljiva ondje gdje raskrinkava autoritarne, formalističke i povijesno kompromitirane oblike religije, ali manje je uvjerljiva ondje gdje pretpostavlja da se iz tih deformacija može zaključiti o biti kršćanstva kao takvoga. Njegova interpretacija tako ostaje ograničena filozofskim pretpostavkama koje unaprijed isključuju mogućnost da objava bude stvaran izvor istine i morala. U potpunosti je pogrešno odnos Isusa i Crkve iz postapostolskog vremena

tumačiti na način da bi ta Crkva deformirala ono što su Isus i apostoli učili. Budući da u djelu *Etika* na nekoliko mjesta nailazimo na pozitivno vrednovanje reformacije, u ovim njegovim tvrdnjama prepoznavamo protestantski utjecaj.

U konačnici Trstenjakova se pozicija može ocijeniti dvojako. S jedne strane, ona predstavlja važan izazov Crkvi i teologiji jer prisiljava kršćansku misao da razlikuje evanđeosku jezgru od povijesnih deformacija, slobodnu savjest od slijepe poslušnosti, autentičnu vjeru od puka ritualizma. S druge strane, njegov naturalistički stav pokazuje da pokušaj potpunog odvajanja morala od transcendencije otvara ozbiljne teškoće u pogledu normativnosti, slobode i temelja moralne obveze. Upravo se tu pokazuje da kritika kršćanstva ne rješava automatski problem morala, nego ga često samo premješta na drugu razinu. Trstenjak je to dobro naslutio, ali zbog svojeg svjetonazora nije mogao do kraja razriješiti.

Zaključak

U ovom smo radu nastojali sustavno analizirati kritiku kršćanstva u djelu *Etika* (1910.) Davorina Trstenjaka te je pokazati u njezinoj unutarnjoj povezanosti s filozofskim pretpostavkama na kojima počiva njegova etička koncepcija. Analiza je pokazala da Trstenjakova polemika protiv kršćanstva nije slučajna ni parcijalna, nego proizlazi iz dosljedno prihvaćenog naturalističko-evolucionističkog okvira koji određuje njegovo razumijevanje stvarnosti, čovjeka i morala. Upravo iz takvog monističkog i scientističkog pristupa proizlazi odbacivanje transcendencije, objave i nadnaravnog poretka, a time i nužnost reinterpretacije religije i moralnosti u isključivo imanentnim kategorijama.

U tom je kontekstu Trstenjak razvio višeslojnu kritiku kršćanstva koja zahvaća njegove temeljne dimenzije. Prvo, osporavanjem izvornosti kršćanskoga morala nastoji pokazati da njegova temeljna načela ne proizlaze iz objave, nego iz općeljudskog iskustva i povijesnog razvoja različitih kultura. Drugo, prikazom kršćanstva kao religije autoriteta i poslušnosti kritizira njegov institucionalni oblik, osobito u Katoličkoj Crkvi, koju tumači kao sustav koji ograničava slobodu savjesti i moralnu autonomiju pojedinca. Treće, redukcijom religije na unutarnju etičku i estetsku dimenziju nastoji ukloniti njezinu transcendentalnu strukturu i prevesti je u područje ljudske svijesti, kulture i razuma. Četvrto, povijesno-moralnom kritikom Crkve dodatno nastoji diskreditirati kršćanstvo, ukazujući na nesklad između njegovih ideala i povijesne prakse. Konačno, razlikovanjem između Isusa i Crkve omogućuje selektivno zadržavanje etičkog ideala, uz istodobno odbacivanje institucionalnog kršćanstva.

Kada je riječ o Trstenjakovoj kritici Crkve, onda je potrebno istaknuti – a to čini i Ratzinger – da Crkva, kao i društvene institucije, moraju biti spremne na kritičku prosudbu izvana, dok bi suprotno od toga bio totalitarni stav koji odbacuje bilo kakvu odgovornost (Ratzinger 2021, 539). Kod Trstenjaka se ne radi o kritici koja bi bila usmjerena dijalogu i eventualnom zahtjevu za reformom, nego se radi o kritici kojom se želi Crkva kao institucija diskreditirati i pokazati izdajnicom prvotnog Isusova učenja i apostolskog djelovanja, a to je, smatramo, pogrešan pristup.

Međutim, kako smo pokazali u našoj teološkoj prosudbi, snaga Trstenjakove kritike ujedno je i njezino ograničenje. Naime, njegova analiza pogađa neke stvarne povijesne i institucionalne deformacije kršćanstva, te s pravom upozorava na opasnosti moralizma poslušnosti, autoritativnih struktura i formalizirane religioznosti. Ipak, ta kritika ostaje uvjetovana filozofskim pretpostavkama koje unaprijed isključuju mogućnost objave i transcendencije. Posljedično tomu, kršćanstvo se ne analizira u njegovoj vlastitoj teološkoj cjelovitosti, nego se reducira na povijesni i sociološki fenomen, dok se Isusova osoba svodi na moralnog učitelja i uzor života, a savjest na društveno uvjetovanu funkciju. Time se gubi specifičnost kršćanskog shvaćanja Boga, objave i spasenja, a religija se svodi na etiku, kulturu i unutarnje iskustvo.

Nastojeći osloboditi moral od heteronomije i autoriteta, Trstenjak ga smješta u okvir prirodnih i društvenih procesa, ali pritom ostaje otvoreno pitanje njegove normativne snage. Ukoliko moral proizlazi iz evolucije, društvene prilagodbe i iskustva, utoliko postaje teško objasniti njegovu obvezujuću univerzalnost i bezuvjetnost. Trstenjak pokazuje kako moral nastaje, ali ne uspijeva u potpunosti pokazati zašto obvezuje. Time njegova etika, iako oslobađa moral od vanjskog autoriteta, istodobno dovodi u pitanje njegovu unutarnju utemeljenost. U tom smislu Trstenjakova *Etika* predstavlja paradigmatički primjer šireg procesa sekularizacije morala u modernoj misli. Ona pokazuje kako pokušaj potpunog odvajanja etike od religije ne završava samo kritikom crkvenih institucija nego i dubokom preobrazbom temeljnih pojmova – religije, savjesti, slobode i samoga Isusa Krista – istodobno otkrivajući i granice takva shvaćanja, osobito u pogledu utemeljenja normativnosti i očuvanja pune dimenzije moralnog iskustva.

Stoga se može zaključiti da Trstenjakova kritika kršćanstva nije samo povijesno-filozofski zanimljiv fenomen jednoga vremena nego i relevantan doprinos trajnoj raspravi o odnosu između religije i morala jer pokazuje da napetost između naturalizma i normativnosti, između autonomije i transcendencije, ostaje otvoreno pitanje koje nadilazi kontekst početka 20. stoljeća te nastavlja i dalje oblikovati suvremene filozofske i teološke rasprave o tom pitanju.

Popis literature

- Balabanić, Josip. 2009a. Bog Stvoritelj u djelu Charlesa Darwina. *Nova prisutnost* 7/3: 351-372.
- Balabanić, Josip. 2009b. Darvinizam u Hrvatskoj između znanosti i ideologije. *Nova prisutnost* 7/3: 373-406.
- Gensler, Harry J. 2013. *Ethics and Golden Rule*. New York: Routledge.
- Grabić, Petar. 1911. Velika cijena znanstvenih zablude. *Hrvatska straža* 9/3: 226-263.
- Krstić, Kruno. 1943. Filozofija u Hrvatskoj. U: Filip Lukas (ur.), *Naša domovina*. Zbornik, 397-405. Zagreb: Izdanje Glavnog ustaškog stana.
- MacIntyre, Alasdair. 2007. *After Virtue: A Study in Moral Theory*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Macut, Ivan. 2018. *Hrvatska filozofija od obnove Zagrebačkog sveučilišta 1874. do osnutka Nezavisne Države Hrvatske 1941*. Split: Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja i Služba Božja.
- Matulić, Tonči. 2024. *Bog i evolucija. Teološka šetnja evolucijskim perivojem*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Ratzinger, Joseph. 2021. *Chiesa: segno tra i popoli. Scritti di ecclesiologia e di ecumenismo*. Opera omnia. VIII/I. Vatikan: Libreria Editrice Vaticana.
- Taylor, Charles. 2007. *A Secular Age*. Cambridge: Harvard University Press.
- Tomić, Draženko. 2020. Filozofske teme i discipline u časopisu Katolički list (1849. – 1945.). *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 46/2: 675-800.
- Trstenjak, Davorin. 1891. *Mladi učitelj. Savjeti i praktički primjeri učitelju u prvom razredu i roditeljima*. Zagreb: Naklada Knjižare Lac. Hartmana.
- Trstenjak, Davorin. 1907. *Zreo učitelj*. Zagreb: Nakladom Hrvatske knjižare i industrije papira.
- Trstenjak, Davorin. 1908. *Slobodna škola*. Zagreb: Tiskara i litografija Mile Maravića.
- Trstenjak, Davorin. 1910. *Etika*. Zagreb: Vlastita naklada.
- Trilling, Wolfgang. 2021. *Evangelje po Mateju. Duhovno čitanje, sv. I*. Zagreb: Glas Koncila.